

ВНЕСОК «КОМИССИИ ДЛЯ ОПИСАНИЯ ГУБЕРНИЙ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА» У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті проаналізовано внесок «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа» у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Комісія розробила інструкції та програми комплексного опису губерній Київського навчального округу, провела значну науково-дослідну роботу і залишила по собі матеріали, які зберігають свою наукову та пізнавальну цінність, а також сприяла удосконаленню методики історико-статистичних досліджень та розвитку краєзнавчих студій.

Ключові слова: розвиток історичного краєзнавства, Чернігівщина, науково-дослідна робота.

Краєзнавство як напрям наукових студій і громадський рух, що має своїм завданням комплексне вивчення певного регіону, сформувалось на теренах України протягом першої половини ХІХ ст. За умов активізації соціально-економічного та громадсько-політичного життя, прискореного розвитку наукової думки, значною мірою під впливом діяльності Російського географічного товариства, помічник попечителя Київського навчального округу М. В. Юзефович у 1850 р. порушив питання про створення «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа», до складу якого на тоді входили п'ять губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська. Цей задум знайшов підтримку на урядовому рівні, й у 1851 р. на базі Київського університету св. Володимира було створено першу наукову інституцію, яка мала на меті комплексне дослідження великого історичного регіону України. Її співробітники фактично започаткували регіональні статистико-географічні та краєзнавчі дослідження, виробили критерії їх програмного забезпечення, згуртували серйозні наукові сили та зацікавили дослідженням минувшини широкі кола аматорів ¹.

«Проект учреждения Главного статистического комитета в городе Киеве» впроваджував Д. П. Журавський, який служив чиновником для особливих доручень при київському цивільному губернаторі і мав значний досвід статистичних досліджень. Так, ще у 1846 р. побачила світ праця Д. П. Журавського «Об источниках и употреблении статистических сведений», а в 1845 – 1852 рр. він працював над створенням тритомного «Статистического описания Киевской губернии» ².

Відповідно до статуту, новостворена комісія мала займатися «исследованием губерний Киевского учебного округа в естественном, сельскохозяйственном и промышленном отношениях и... статистическим описанием оных»³. Спочатку у її складі було створено чотири відділи: природничо-історичний, промисловий, географічний та статистичний, а пізніше відділ етнографії. Виходячи з цілей та змісту роботи, комісія мала характер наукового товариства і була першою в Україні науковою інституцією, що поставила собі за мету системне вивчення такого великого регіону.

Головою комісії у 1851 – 1857 рр. був М. В. Юзефович – помічник попечителя

© Тоцька Жанна Валеріївна – к. іст. н., ст. викл. кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Київського навчального округу, голова Київської археографічної комісії, віце-головою – ректор Київського університету св. Володимира Е. Р. Траутфеттер, ученим секретарем – Д. П. Журавський. Проте у березні 1852 р. Д. П. Журавський за станом здоров'я склав свої повноваження. Його наступником на посаді вченого секретаря став відомий учений, професор кафедри політичної економії та статистики Київського університету св. Володимира М. Х. Бунге. У жовтні 1854 р. вченим секретарем було знову призначено Д. П. Журавського. Після призначення на посаду ректора університету св. Володимира М. Х. Бунге повернувся до активної роботи у комісії як віце-голова (1859 – 1863 рр.).

Уже на першому засіданні 21 лютого 1851 р. до складу комісії були прийняті відомі вчені М. Д. Іванішев, П. В. Павлов, М. О. Максимович, М. Ф. Якубовський, М. А. Маркевич, М. А. Ригельман та ін. Згодом вступили письменник та етнограф О. С. Афанасєв-Чужбинський, Г. П. Галаган, М. А. Маркевич та В. В. Тарновський, які відіграли значну роль у громадському житті та розгортанні краєзнавчого руху на Чернігівщині.

Як свідчать листи М. В. Юзефовича, що зберігаються в його особовому фонді в Центральному державному історичному архіві України в Києві, між ним та М. А. Маркевичем існували дружні стосунки. Саме М. В. Юзефович залучив його до участі в роботі «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа»⁴. 25 серпня 1851 р. М. А. Маркевич писав М. В. Юзефовичу: «Но пока увижусь с Журавским, дай ты мне совет, что могу я, что должен я делать. О моих нынешних занятиях тебе скажет Н. А. Ригельман, который на днях навестил меня в Туровке. Он рассматривал мой архив и мои статистические занятия»⁵.

Кістяк комісії склали викладачі Київського університету св. Володимира. Водночас до її складу входили фахівці з різних галузей науки, а також викладачі гімназій, лікарі, священники – всі, хто «мог содействовать ученым целям Комиссии», але вони допускалися до участі у роботі комісії тільки з дозволу генерал-губернатора.

Співробітники комісії поділялися на дійсних членів, членів-співробітників та почесних членів. Відповідно до цього їм видавалися особливі дипломи. Так, у листі до М. В. Юзефовича від 25 серпня 1851 р. М. А. Маркевич повідомляв, що отримав диплом дійсного члена комісії і «рад быть сотрудником комиссии столь полезной для края»⁶. Загалом на початку 1853 р. комісія об'єднувала 69 почесних, 63 дійсних членів та 22 членів-співробітників.

Витрати на утримання комісії у 1857 р. становили 1180 руб. на рік. З них 500 руб. становило жалування вченого секретаря⁷. Праця дійсних членів не оплачувалась. Почесні члени повинні були сплачувати членські внески, але недоїмки по них у 1851 – 1856 рр. становили близько 7090 руб.⁸ Таким чином, коштів на роботу комісії уряд не виділяв, і вона існувала на членські внески та жертви меценатів.

Журнали засідань комісії, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві, містять інформацію про питання, що виносились на обговорення, та рішення, які з них приймалися. Коло цих питань було досить широким: річні звіти про діяльність комісії та окремих її членів, бюджет, програми збирання відомостей, пропозиції щодо організації статистичних досліджень, розгляд наукових студій, призначених до публікації, плани робіт відділів, видання «Трудов» комісії, прийом нових членів і т. п.

Важливе місце в діяльності комісії належало розробці наукових інструкцій, анкет та програм, які розсилалися на місця. Це дозволило залучити до роботи краєзнавців, створити кореспондентську мережу, широкий науковий актив. Слід зауважити, що подібні науково-інструктивні матеріали у форматі «Программы для описания Малороссии» ще в середині XVIII ст. розробляв і поширював Ф. Й. Туманський, але реалізувати цей проект йому не поталанило. Творчо використовуючи досвід своїх попередників, Д. П. Журавський у 1851 р. розробив «План статистического описания губерний Киевского учебного округа», що являв собою докладну програму комплексного вивчення центральних регіонів України⁹. Опис мав складатися з дев'яти томів. Окремий розділ був присвячений збиранню «исторических сведений о постепенном

заселення края і етнографічним дослідженням о племенах». «План статистического описания губерний Киевского учебного округа» був розроблений на високому для свого часу науково-методичному рівні й викликав неабиякий інтерес у членів комісії. Зокрема, М. А. Маркевич зазначав: «Хотелось бы увидеть работы нашего ученого сотрудника Журавского, чтоб знать какую систему принял он в описании Киевской губернии и ознакомлясь ближе с наукою, быть действительно полезным нашей комиссии, оправдать и выбор павший на меня»¹⁰.

У 1853 р. член комісії, професор Київського університету св. Володимира А. Л. Метлинський розробив дві інструкції для збирання та публікації фольклорних і етнографічних матеріалів. Одна з них – «О собирании, приведении в порядок, приготовления к изданию и печати народных песен и других произведений народной словесности» тоді ж була опублікована у «Черниговских губернских ведомостях».

Того ж таки 1853 р. комісія оприлюднила велику етнографічну програму – першу в історії української етнографії, яку впорядкували князь В. Д. Дабіжа (після смерті Д. П. Журавського з 1856 р. він став ученим секретарем комісії) та А. Л. Метлинський. У програмі висувався ряд важливих для того часу вимог: достовірність записів при опитуванні інформаторів, картографування окремих культурно-побутових явищ, ілюстративна фіксація матеріалів та ін.¹¹. Програма була надрукована накладом 670 екземплярів і надіслана до навчальних закладів, наукових товариств, редакцій періодичних видань. Це дає підстави сучасним дослідникам стверджувати, що комісія фактично стала першим в Україні справжнім народознавчим осередком¹².

У листопаді 1854 р. на засіданні комісії було розглянуто питання «О мерах к собиранию этнографических и сельскохозяйственных сведений» і вирішено розіслати відповідні програми до сільських училищ губерній Київського навчального округу, аматорам-краєзнавцям, а також «по одному экземпляру программы к директорам гимназий Киевского учебного округа и просить их доставлять Комиссии: а) список лиц учебного ведомства, а также и частных лиц, которые, по мнению их, могут и желали бы заняться собиранием сведений, указанных в этих двух программах; б) список всех законоучителей училищ, находящихся в ведении Государственных имуществ»¹³. У 1855 р. до комісії почали надходити відповіді від директорів гімназій разом зі списками осіб, що виявили бажання взяти участь у збиранні матеріалів.

На засіданні 7 грудня 1854 р. вчений секретар Д. П. Журавський запропонував опублікувати цю програму на сторінках «Губернских ведомостей» усіх п'яти губерній Київського навчального округу, «так как этим средством они могут сделаться известными довольно значительному числу лиц, которые, на основании этих программ, могли бы заняться собиранием этнографических и сельскохозяйственных сведений»¹⁴. Утім, з нез'ясованих наразі причин вона так і не була оприлюднена у місцевій пресі.

Ці починання зацікавили чернігівських краєзнавців. У 1854 р. комісія одержала студію О. В. Шишацького-Ілліча «Местечка Олишевка», а пізніше виданий ним «Сборник малороссийских пословиц и поговорок». З Чернігівщини до комісії було також надіслано «Описание г. Мглина и его уезда, составленное учителем исторических наук Мглинского уездного училища Карпачевым» і «Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского учебного округа» Д. П. Де ля Фліза. Цікаво, що Д. П. Де ля Фліз, який доживав віку в Ніжині, був відзначений за свою працю подякою і прийнятий до складу членів-співробітників комісії¹⁵. Згодом ілюстрований рукопис Д. П. Де ля Фліза опинився в колекції О. М. Лазаревського, який заповів його бібліотеці Київського університету св. Володимира. Нині ця унікальна пам'ятка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. В. І. Наулко та В. Ф. Горленко, які у 90-х рр. ХХ ст. долучилися до видання наукової спадщини Д. П. Де ля Фліза, цілком слушно зазначили, що цей «спостережливий і освічений чужинець, для якого Україна стала другою батьківщиною, ... зібрав багатий матеріал про географічні особливості і природу краю, словесність, пам'ятки старовини, різні аспекти культури й побуту українського народу»¹⁶.

Ще одним важливим напрямком діяльності комісії було розгортання експедиційної роботи, організація та проведення наукових подорожей з метою збирання історичних, етнографічних та статистичних матеріалів. Так званий експедиційний метод був запроваджений у дослідницькій стратегії учених-гуманітаріїв на початку XIX ст. з ініціативи Російської Академії наук. Зокрема, у 1810 р. експедиція під керівництвом К. М. Бороздіна обстежила, зафіксувала й описала давньоруські старожитності Чернігівщини. Унікальні малюнки і плани пам'яток збагатили науку новими відомостями, що сприяло вивченню і популяризації історико-культурної спадщини¹⁷. Цей досвід взяли на озброєння співробітники «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа». У 1853 р. подібну поїздку здійснив О. С. Афанасьєв-Чужбинський. У листі до комісії від 31 січня 1853 р. він повідомляв про повернення використаної подорожної та просив надіслати нову для поїздки по Київському навчальному округу і суміжних губерніях для проведення «на карте границ малорусского наречия»¹⁸. 2 червня 1853 р. О. С. Афанасьєв-Чужбинський повідомляв, що продовжує етнографічні студії «на сколько позволяют средства» та збирає «поверья, предания и песни о Купале»¹⁹. Практично водночас з ним А. Л. Метлинський здійснив поїздку по Чернігівщині та Полтавщині з метою дослідження особливостей народних говірок та вивчення пам'яток «народной словесности».

М. А. Маркевич у листі до М. В. Юзефовича від 19 червня 1853 р. писав, що йому необхідно виїхати на місяця для перевірки даних, які надходили йому від кореспондентів: «Я еду на свой шот, выхлопочи мне подорожную по казенной надобности на губернии твоего округа. Васильчиков не откажет в этом действительному члену Комиссии по представлению председателя. А для меня это очень важное пособие и избавит от многих дорожных неприятностей»²⁰. У наступному листі від 23 липня 1853 р. М. А. Маркевич повідомляв, що «будучи в Прилуках получил на почте твой подарок... это подорожную. Славная вещь. Напечатано красиво, содержание полезно»²¹. Дослідник, зокрема, збирав статистичні відомості про населення регіону²².

У цей же час – у 1851 р. та 1853 – 1855 рр. здійснили свої подорожі Чернігівщиною П. О. Куліш та М. М. Білозерський. Так, у червні 1851 р. у Чернігові вони обстежили й описали чогири великі кургани Троїцької групи на території Болдиних гір. Вони занотували переказ про розкопки одного з курганів, у якому начебто було знайдено «голову огромную... и нижнюю ножную кость». На їхню думку, на території могильника були поховані мирні мешканці та воїни, які загинули під час монголо-татарської навали. Крім того, П. О. Куліш та М. М. Білозерський оглянули Седнівський некрополь, поселення між селами Чорнотичі й Козляничі та городище біля с. Волосківці, де збереглися залишки земляних укріплень²³.

Мандруючи Сосницьким повітом, вони відзначили, що на річці Мена «городок стаяв». П. О. Куліш та М. М. Білозерський уперше на території Подесення зафіксували залишки так званих Змієвих валів від Осьмаків до Бурківки та Блестови, які будуть обстежені набагато пізніше – в другій половині XX ст.

Згодом П. О. Куліш та М. М. Білозерський відвідали літописні міста Любеч та Листвен. У своїх нотатках про Любеч вони вперше описали курганну групу в урочищі Мокріїщина, що складалася з 26 «незначительных» курганів. Відвідавши Замкову або Мазепину гори, вони зробили висновок про відсутність тут залишків укріплень. У товщі гори над Дніпром П. О. Куліш та М. М. Білозерський оглянули напівзасипану ґрунтом печеру, яку, за переказами, викопав уродженець Любеча св. Антоній²⁴.

На околиці с. Малого Листвена вони обстежили й обміряли городище, яке свого часу описав О. Ф. Шафонський. Крім того, П. О. Куліш та М. М. Білозерський звернули увагу ще на одне городище, розташоване неподалік від першого. Вони підтвердили дані переказів, що саме тут у 1024 р. відбулась битва між князівськими дружинами, про що свідчили знахідки зброї. Між м. Ріпки та с. Даничі мандрівники зафіксували один із курганів давньоруського могильника. На жаль, зібрана П. О. Кулішем та М. М. Білозерським інформація не була запроваджена до наукового обігу і залишилася практично невідомою для дослідників²⁵.

У II томі «Трудов» комісії була опублікована ґрунтовна праця В. В. Тарновського

«О делимости семейств в Малороссии»²⁶, в якій він дослідив вплив дроблення великої селянської сім'ї на економіку сільського господарства. Як зауважила Я. В. Верменич, це була перша в Україні праця з демоекономіки селянської сім'ї, в якій, на відміну від багатьох тогочасних авторів, котрі наголошували на індивідуалізмі як відмінній рисі української ментальності, В. В. Тарновський наголошував, що українцеві властивий також і колективізм, прояви якого він вбачав у толоці, супрязі, чумакуванні²⁷.

Одне з головних завдань комісії полягало в «описании здешнего края в сельскохозяйственном и промышленном отношениях». Цю мету передбачалося досягнути шляхом збирання «подробных и точных сведений» про стан справ «в различных местностях» регіону. Відтак, за дорученням комісії її дійсні члени В. В. Тарновський та С. М. Ходецький у серпні 1854 р. розробили програму опису поміщицького маєтку у господарському відношенні. Вона була оприлюднена у III томі «Трудов» комісії і складалася з трьох відділів: «1. Общее статистическое описание имения; 2. Описание помещичьего хозяйства; 3. Описание крестьянского хозяйства»²⁸. У передмові до програми зазначалося, що «всякое описание имения, отдельной местности или целой страны в сельскохозяйственном или промышленном отношении будет принято Комиссиею с полною благодарностью, и если автор пожелает, то будет напечатано в Трудах Комиссии»²⁹. Цікаво, що один з розробників цієї програми В. В. Тарновський залучив для впорядкування опису свого маєтку – Качанівки відомого етнографа О. В. Марковича. Втім, за словами сина замовника В. В. Тарновського-молодшого, О. В. Маркович «занімался в Качановке больше собиранием народных песен и пословиц, чем статистикой, проводя целые дни на мельнице с помольцами». Відтак, власник Качанівки вимушений був відмовитись від його послуг. Натомість Г. П. Галаган самотужки працював над описом свого маєтку – Сокиринців «в статистическом, сельско-хозяйственном и этнографическом отношениях», а також впорядкував і видав у 1857 р. збірник українських народних пісень³⁰.

Узимку 1855 р. дійсний член комісії В. В. Тарновський зніціював дослідження тютюнової промисловості у Чернігівській та Полтавській губерніях³¹. Через акцизних наглядців передбачалося зібрати відповіді на такі питання: в якій місцевості й відколи вирощують тютюн, яких сортів, у якій кількості збирають урожай³². У контексті вивчення цього питання на засіданні комісії 18 квітня 1857 р. вчений секретар В. Д. Дабіжа зробив доповідь про стан дослідження тютюнової промисловості у Чернігівській та Полтавській губерніях. В. В. Тарновському було винесено подяку за пожертву 500 руб. на дослідження тютюнової промисловості, причому 150 руб. з цих коштів було виділено дійсному члену комісії О. І. Базинеру з метою проведення експедиції по Чернігівській та Полтавській губерніях³³.

Її підсумки було підбито у праці О. І. Базинера «Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской», що була опублікована у III томі «Трудов» комісії³⁴. Він досить чітко окреслив «округ табаководства», до якого увійшли південно-східні повіти Чернігівської губернії і зауважив, що тютюнництвом тут здавна займаються «не только помещики и казаки, но даже многие городские жители: мещане, чиновники и священники; из всех сподручных статей местного хозяйства возделывание табака считается самою верною, выгодною и почти исключительною статьею дохода». І. О. Базинер також підмітив, що «только в тех местах, где возникли свеклосахарные заводы, свекловица или чаще возможность легкой на заводах заработка денег вытеснили табак»³⁵. Водночас автор зазначив, що «к предметам занятий Комиссии относятся ежегодные поездки её членов в разные места Киевского учебного округа, для ученых исследований; но, состоя на службе, я не мог окончить в нынешнем году изучение предмета вполне. Потому собрание дополнительных сведений отложено до следующего года»³⁶.

Студії членів комісії для отримання дозволу на друкування направлялися до Київського цензурного комітету. З цього приводу М. А. Маркевич, звертаючись до М. В. Юзефовича, висловлював занепокоєння щодо проходження його праці через Київський цензурний комітет: «До сих пор мои статистические статьи обращали внимание всех журналов, которые все без исключения очень лестно отзываются о

них; ета, что я написал для Киевской комиссии лучшая из всех мною в этом роде написания, и я надеюсь, что ее приметят в ученой литературе. Но, как и везде в моих статьях, я говорю мои мнения прямо, а иногда довольно резко. Здоровье общественное, смертность детей, отсутствие скорой помощи, неверные отчеты консистории, все это занимает много места в статье и едва ли не ожидает Киев. Москва же знает меня и ко мне снисходительна»³⁷.

Попри ці побоювання, праця М. А. Маркевича «О народонаселении Полтавской губернии» таки була опублікована у III томі «Трудов» комісії³⁸. У ній дослідник навіть характеристику демографічного розвитку регіону в XVII – XVIII ст., висвітлив тяжкі умови життя українського селянина та – як наслідок – високий рівень захворюваності й смертності, особливо дитячої та жіночої. М. А. Маркевича і сьогодні вважають фундатором історико-демографічного вивчення народонаселення України, він точніше, ніж його наступники, визначив параметри селянського двору і дослідив вплив природного руху і міграцій на темпи зростання населення. Ця студія М. А. Маркевича, власне, становила першу частину його великого історико-етнографічного проекту «Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени», реалізувати який досліднику в повному обсязі, як відомо, не поталанило³⁹.

Комісія також підтримала О. М. Марковича у його намаганнях видати бодай у скороченому вигляді створений на Чернігівщині знаменитий «Щоденник» свого діда генерального підскарбія Я. А. Марковича, який він вів протягом 1717 – 1767 рр. Ця пам'ятка побачила світ у Москві в 1859 р. і викликала значний інтерес у фаховому середовищі. Згодом, на зламі XIX – XX ст., на значно вищому науковому рівні перші чотири томи «Щоденника» Я. А. Марковича опублікували О. М. Лазаревський та В. Л. Модзалевський, а решта ще чекає на дослідників і видавців.

У розпорядженні членів комісії була власна бібліотека, яка у 1857 р. складалася з 92 видань (456 екземплярів)⁴⁰. Комісія обмінювалася науковою літературою, зібраними матеріалами та програмами з Російським географічним товариством, яке у 1852 р. надіслало до Києва усі свої видання⁴¹. Крім того, було налагоджено книгообмін з Санкт-Петербурзьким, Московським, Казанським, Харківським університетами, Ніжинським юридичним ліцеєм князя Безбородька та іншими навчальним закладами.

У 1853 р. віце-президент Російського географічного товариства М. М. Муравйов, який приїхав до Києва і ознайомився з діяльністю комісії, запропонував керівництву створити на її базі відділ Російського географічного товариства. Згодом М. М. Муравйов надіслав до комісії офіційний лист з конкретними пропозиціями про об'єднання. У зв'язку з цим був створений спеціальний комітет для вивчення цього питання. Його члени сподівались, що об'єднання з Російським географічним товариством дозволить активізувати етнографічні дослідження і відкрити в Києві етнографічний музей⁴², але міністр народної освіти не підтримав цю ідею.

На засіданні 31 грудня 1860 р. комісія порушила питання про реорганізацію і прийняла проект нового статуту, який був розісланий усім її членам для обговорення. Йшлося, зокрема, про активізацію історико-етнографічних досліджень та участь у громадському житті краю⁴³. Загалом складається враження, що на цей час комісія вичерпала свій потенціал і за нових умов у 1864 р. припинила своє існування. Кошти, що залишились на її рахунку, були передані Київській археографічній комісії.

Таким чином, «Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа» стала важливим осередком краєзнавства. Студії її членів були присвячені флорі, фауні, мінералогії, геології, економіці, історії та етнографії України. Комісія розробила інструкції та програми комплексного обстеження та опису губерній Київського навчального округу, провела значну науково-дослідну роботу і залишила значний науковий доробок, який і на сьогодні зберігає свою наукову та пізнавальну цінність. Вона відіграла важливу роль у становленні української етнографії, удосконаленні методики статистичних досліджень, сприяла розгортанню краєзнавчих студій. На громадський комісією досвід ліг в основу діяльності створеного в 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Отже, перші спроби організації історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині

були пов'язані з діяльністю одного з перших в Україні наукових товариств, створеного у 20-х рр. XIX ст. у Ніжинській гімназії вищих наук, члени якого мали на меті вивчення місцевих старожитностей. Аналіз діяльності Чернігівського губернського статистичного комітету свідчить про те, що він також звернувся до вивчення історії краю і відіграв помітну роль у збиранні, вивченні й охороні пам'яток історії та культури. «Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа», у свою чергу, виробила цілісний підхід до вивчення регіону й значною мірою сприяла активізації краєзнавчого руху на Чернігівщині.

1. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 89.

2. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 121.

3. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 122.

4. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., 29 арк.

5. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г. – арк. 12.

6. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г. – арк. 12.

7. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 10.

8. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 11.

9. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 124.

10. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 12.

11. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 126.

12. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К.: Просвіта, 2006. – С. 12.

13. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 13. Журнал заседаний Комиссии за 1852 г., 29 арк.

14. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 128.

15. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 129.

16. Наулко В. І., Горленко В. Ф. Творча спадщина Де ля Фліза // Де ля Фліз. Альбоми / В. І. Наулко, В. Ф. Горленко. – К., 1996. – Т. 1.

17. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 41–43.

18. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 29. Письма членов Комиссии о своей научной работе, 1853 г., арк. 5.

19. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 29. Письма членов Комиссии о своей научной работе, 1853 г., арк. 5.

20. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 19.

21. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 20.

22. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 29.

23. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 58.

24. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 58.

25. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 59.

26. Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии / Тарновский В. В. // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1853. – Т. II. – С. 1–15.

27. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 100.

28. Тарновский В. В. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении / В. В. Тарновский, С. М. Ходецкий // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1–21.

29. Тарновский В. В. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении / В. В. Тарновский, С. М. Ходецкий // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1–21.

30. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 100.

31. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 42. Об обследовании Комиссией состояния табачной промышленности в Черниговской и Полтавской губерниях, 3 февраля 1855 г. – 6 мая 1858 г., 52 арк.

32. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 42. Об обследовании Комиссией состояния табачной промышленности в Черниговской и Полтавской губерниях, 3 февраля 1855 г. – 6 мая 1858 г., арк. 44.

33. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 27.

34. Базинер О. И. Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской / О. И. Базинер // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1–32.

35. Базинер О. И. Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской / О. И. Базинер // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 16.

36. Базинер О. И. Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской / О. И. Базинер // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1.

37. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 19.

38. Маркевич Н. А. О народонаселении Полтавской губернии / Н. А. Маркевич // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира, 1855. – Т. III. – С. 1–52.

39. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 99.

40. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 15 – 19.

41. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 131.

42. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 26. Об объединении с Российским географическим обществом, 13 февраля 1853 г. – 32 февраля 1853 г., арк. 34.

43. Шандра В. С. До вивчення діяльності Комісії для описання губерній Київського учбового округу / В. С. Шандра // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 58.

В статье проанализировано вклад «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа» в развитие исторического краеведения на Черниговщине. Комиссия разработала инструкции и программы комплексного описания губерний Киевского учебного округа, провела значительную научно-исследовательскую работу и оставила большое количество материалов, которые сохраняют свою научную и познавательную ценность, а также содействовала усовершенствованию методики историко-статистических работ и развитию краеведческих исследований.

Ключевые слова: развитие исторического краеведения, Черниговщина, научно-исследовательская работа.

The contribution of “Commission for description of Kiev school district regions» in Chernihiv local history study development was analyzed. The Commission has developed guides and programs of complex description of Kiev school district provinces. A significant research work was done. A lot of materials have a very big scientific and educational value, and made contribution to the improvement of historical and statistical research methods and the local studios devepment.

Keywords: local history, development of historic study, Chernihiv, research work.

